BIBLIOTEKARZ PODLASKI
3/2022 (LVI)
https://doi.org/10.36770/bp.731
ISSN 1640-7806 (print) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Beata Kuryłowicz*
Uniwersytet w Białymstoku, Polska / University of Białystok, Poland
ORCID: 0000-0003-2309-4313

Słownik tykociński Zygmunta Glogera – zapis kodu kulturowego dziewiętnastowiecznego Podlasia[1]

Słownik tykociński (*The Tykocin Dictionary*) by Zygmunt Gloger – a record of the cultural code of nineteenth-century Podlasie

Abstract: The purpose of the paper is to show the correlation between the vocabulary collected by Gloger, presented from the perspective of semantic fields, and the culture of the region. The analysis presented shows that the Tykocin dictionary flows from the culture of the region from which it grows. The shape of the lexicon collected by Gloger was influenced by various factors, including geographical, historical, socio-economic conditions, tradition, beliefs, way of life, customs of the participants of the folk culture of the time. These conditions shaped their way of perceiving and valuing extralinguistic reality. Thus, the picture of the world that emerges from the dictionary is its interpretation made by the local community through the language.

Keywords: dialect lexicography of the 19th century, semantic field, culture code, Podlasie culture.

* Beata Kuryłowicz – dr hab., prof. UwB, pracuje w Kolegium Językoznawstwa Uniwersytetu w Białymstoku, autorka m.in. książki: *Semantyka nazw kwiatów w poezji Młodej Polski* (2012).

1 Artykuł powstał w ramach projektu naukowej edycji krytycznej *Pism rozproszonych* Zygmunta Glogera, realizowanego przez Książnicę Podlaską im. Łukasza Górnickiego we współpracy z Katedrą Badań Filologicznych „Wschód–Zachód" Uniwersytetu w Białymstoku; grant Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (moduł: Dziedzictwo Narodowe, I/2017; nr rej. projektu: 11H 17 0013 85; kierownik projektu: prof. Jarosław Ławski; data zakończenia: 2022 rok).

Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim Zygmunta Glogera został opublikowany w „Pracach Filologicznych" w 1893 roku[2]. Dziełko to jest wyrazem młodzieńczych zainteresowań ludoznawczych autora. Jego powstanie wiązało się również z życiową misją, a jednocześnie pasją Glogera, polegającą na ocaleniu od zapomnienia starożytności polskich i dokumentowaniu przeszłości. Realizacji tych zadań Gloger poświęcił całe swoje niezwykle pracowite życie. Materiał leksykograficzny gromadził z wielką starannością blisko 30 lat, spisywał na gorąco zasłyszane wśród lokalnej społeczności wyrazy, zwroty i wyrażenia. Po wydaniu słownika podlaski uczony nie zaprzestał badań terenowych, nadal wytrwale zbierał ludowe słownictwo, czego owocem są uzupełnienia do słownika (nowe hasła lub poprawki w liczbie około 300) poczynione na egzemplarzu nadbitkowym *Słownika*, który przechowywany jest w bibliotece Zakładu Językoznawstwa dawnej Pracowni Atlasu i Słownika Gwar Polskich w Krakowie. Dopiski te opublikowali Joanna i Jan Okoniowie w pracy *Zygmunta Glogera „Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim". Dopełnienia* w 2019 roku[3].

Słowniczek tykociński jest alfabetycznym, z elementami gniazdowania, układem około 2000 haseł. Wyrazów, wyrażeń i zwrotów, o różnym stopniu sfrazeologizowania, znajduje się w nim jednak znacznie więcej (3725 leksemów), ponieważ w jednym artykule hasłowym często występuje kilka, a nawet kilkanaście podhaseł[4]. Zgodnie z typologią Kazimierza Woźniaka jest to więc słownik średni[5]. W 2020 roku słownik wraz z obszernym komentarzem językowym został wydany przez Beatę Kuryłowicz i Bogusława Nowowiejskiego[6].

2 Z. Gloger, *Słownik gwary ludowej w okr(ęgu) Tykocińskim*, „Prace Filologiczne" 1893, t. 4, s. 795–904.

3 J. Okoniowa, J. Okoń, *Zygmunta Glogera „Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim". Dopełnienia*, Kraków 2019. Przykłady pochodzące z tego źródła oznaczone są symbolem D.

4 Zob. B. Kuryłowicz, *O słowniczku tykocińskim Zygmunta Glogera*, [w:] *Z zagadnień leksykologii i leksykografii języków słowiańskich*, Toruń 2007, s. 87–97.

5 K. Woźniak wyodrębnia trzy typy słowników: słowniki duże (ponad 10 000 jednostek leksykalnych), średnie (od 3 000 do 10 000 wyrazów hasłowych) i małe (do 3 000 haseł), tenże, *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec* XX *wieku*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa 2000, s. 17–51.

6 B. Kuryłowicz, B. Nowowiejski, *Słownik gwary ludowej w okr[ęgu] Tykocińskim*, [w:] *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, cz. 2, Białystok 2020, s. 7–205.

Celem niniejszego artykułu jest próba pokazania uwarunkowań, które nadały kształt warstwie językowej słowniczka. Przy bliższym oglądzie dziełka wyraźnie widać, jak bardzo wyrasta ono z miejsca, w którym powstało, jak silnie jest osadzone w lokalnej historii, tradycji, kulturze, geografii. Jak wielki wpływ na dobór materiału wywarła sytuacja społeczno-ekonomiczna miejscowej ludności. Z uwagi na ograniczone ramy artykułu zostaną tu przedstawione wybrane, najbardziej wyraziste przykłady związków między kulturą ludową regionu i środowiskiem a materiałem leksykalnym słownika.

Zanim zostaną przedstawione szczegółowe rozważania, kilka słów komentarza chciałabym poświęcić zagadnieniom teoretycznym. Przede wszystkim wyjaśnienia wymaga znaczenie pojęć kultura i kod kulturowy. Słowa *kultura* używam tu w sensie zaproponowanym przez Warda Goodenougha, który traktuje ją jako porządek ideacyjny, czyli „kognitywne zorganizowanie zjawisk materialnych"[7]. Według Goodenougha kultura właściwa jest „formą tego, co ludzie przechowują w swoim umyśle, ich modeli postrzegania, kojarzenia i interpretowania świata"[8]. Z kolei znaczenie pojęcia kod kulturowy wydaje się być bliskie definicji Clotaire'a Rapaille'a, który uznaje go za nieuświadomione znaczenie nadawane wszystkim obiektom otaczającego nas świata. Nadawanie znaczeń odbywa się za pomocą filtra kultury, w której zostaliśmy wychowani. Kultury różnią się od siebie, w związku z tym „określone informacje są przez ludzi przetwarzane i interpretowane na różne sposoby [...]. Każda kultura cechuje się swoją własną umysłowością, która mówi nam wprost, kim w istocie jesteśmy"[9]. Chciałabym więc traktować materiał leksykalny słownika jako swoisty probierz dziewiętnastowiecznej kultury okolic Tykocina. Słownik ów jest bowiem źródłem wiedzy nie tylko o materialnej sferze życia, najbardziej namacalnej i widocznej. Za słowami zarejestrowanymi przez Glogera ukryty jest wszak znacznie bogatszy świat, który w pewnym uproszczeniu można nazwać duchowo-mentalnym. W wyniku analizy leksykalno-semantycznej materiału słownikowego

7 Poglądy W. Goodenougha na temat kultury zostały przedstawione czytelnikowi w pracy M. Buchnowskiego i W. J. Burszty, *Antropologia kognitywna. Charakterystyka orientacji*, [w:] *Amerykańska antropologia kognitywna. Poznanie, język, klasyfikacja i kultura*, red. M. Buchnowski, Warszawa 1993, s. 13; por. S.A. Tyler, *Wprowadzenie do metod antropologii kognitywnej*, [w:] *Amerykańska antropologia kognitywna*..., s. 27.

8 M. Buchnowski, W.J. Burszta, dz. cyt., s. 13.

9 C. Rapaille, *Kod kulturowy*, Warszawa 2019, s. 47, 83.

odkrywamy ogólniejsze tendencje ujmowania, kategoryzowania i wartościowania rzeczywistości pozajęzykowej, jak również dostrzegamy czynniki, które miały wpływ na strukturę słownictwa.

Analiza lingwistyczna słownictwa, której wyniki przedstawiam w niniejszym szkicu, oparta jest na teorii pola semantycznego, definiowanego jako uporządkowany i zhierarchizowany zbiór jednostek leksykalnych, wchodzących ze sobą w różne relacje semantyczne[10].

Pola semantyczne, zastosowane do leksyki tykocińskiej, zostały wyodrębnione na podstawie schematu klasyfikacji pól tematycznych słownictwa staropolskiego wykorzystanej w opracowaniu Stanisława Dubisza *Język – historia – kultura (wykłady, studia, analizy)*[11]. Klasyfikacja ta jest z kolei przekształconym podziałem Andrzeja Markowskiego, który układ pól zastosował do słownictwa wspólnego różnym odmianom polszczyzny[12]. Podział zaproponowany przez Dubisza został w pewnym stopniu zmodyfikowany dzięki uwzględnieniu zjawisk charakterystycznych dla rzeczywistości wiejskiej drugiej połowy XIX wieku.

Przegląd czynników determinujących strukturę leksyki zebranej w słowniku rozpocznę od uwarunkowań społeczno-ekonomicznych, które ujawniły swój wpływ w kilku polach leksykalno-semantycznych. Ich przejawy widoczne są między innymi w polu znaczeniowym DOM CZŁOWIEKA, które jest bardzo dużym polem, liczącym 574 leksemy. W jego obrębie najliczniej reprezentowane jest podpole 12. jedzenie, jego przyrządzanie i podawanie, używki, składające się z 229 jednostek leksykalnych, następne w kolejności pod względem wielkości są podpola 13. ubrania, materiały, ozdoby, liczące 155 leksemów, 14. mieszkanie i jego wyposażenie; architektura – 103 oraz 15. stosunki rodzinne – 87.

Blisko połowa nazw (110) w podpolu 12. jedzenie odnosi się do rodzaju pożywienia, gotowych potraw oraz produktów, z których je przyrządzano. Z analizowanego materiału wynika, że podstawę dziewiętnastowiecznej diety

10 Por. D. Buttler, *Koncepcja pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny" 1967, z. 2, s. 41–59; W. Pisarek, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki" 1967, nr 58, z. 2, s. 493–516; W. Miodunka, *Teoria pól językowych, Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Warszawa–Kraków 1980; R. Tokarski, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa 1984; tenże, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2013; K. Handke, *Pole semantyczne barw fioletu w twórczości Stefana Żeromskiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 2010, nr 45, s. 49–64.

11 S. Dubisz, *Język – historia – kultura (wykłady, studia, analizy)*, t. I, Warszawa 2002, s. 281–288.

12 A. Markowski, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. I–II, Warszawa 1990.

tykocińskiej stanowiły dania mączne. Na 49 nazw gotowych potraw 34 to dania przyrządzane z mąki. Mieszkańcy podlaskich wsi używali różnych typów mąki: żytniej, pszennej, grochowej, gryczanej, owsianej. Wypiekano chleb, bułki, placki, racuchy, pączki, ciasta i ciastka, np.: ***bonda***, ***bondka*** 'mała bułeczka, kukiełka, z resztek ciasta, przy chlebie, dla dzieci wypiekana', ***osuch***, ***osusek*** 'rodzaj suchego, cienkiego, kolistego ciasta', ***pampuch*** 'rodzaj ciasta z mąki pszennej, czyli pączków smażonych w zapusty na szmalcu wieprzowym, a w czasie postu na oleju lnianym', ***pucek*** 'pączek' (D), ***recuch*** 'ciasto smażone, zapustne', ***wychopień*** 'piekąc chleb razowy, z reszty ciasta wyskrobanego z dzieży robią małą bułeczkę zwaną *wychopieniem*' (D).

Na podstawie zebranych przez Glogera wyrazów można wnioskować, że w Tykocińskiem jadano zupy, nabiał i jaja, natomiast dania z jarzyn nie cieszyły się popularnością. W słowniczku występuje zresztą zaledwie kilka nazw potraw z warzyw, np. ***gorcyca*** 'oprócz rośliny oznacza zieleninę, czyli potrawę z *komosy*, *lebiody*, *skrzypki*, pokrzywy lub *zaroża*', ***oładzie***, ***oładki*** 'rodzaj jakby kotletów z surowych tartych ziemniaków, smażonych na tłuszczu i patelni'. Wydaje się, że mieszkańcy okolic Tykocina bardziej cenili dania kaloryczne, pożywne, o czym może świadczyć żartobliwa nazwa i definicja *marchwi*, czyli *śpiewanka* 'tak czeladź nazywa żartobliwie marchew jako jarzynę niepożywną, po której nie pracować, ale, jak mówią, *śpiewać tylo*'. Była to zatem kuchnia tania, prosta, mało zróżnicowana, a surowce czerpano przede wszystkim z własnego gospodarstwa, pola oraz ogrodu.

Niezbyt wysoki status materialny ludności wiejskiej znalazł wyraz w leksyce z podpola mieszkanie i jego wyposażenie, które obejmuje 103 leksemy określające dom i jego części (pomieszczenia), elementy architektury, podstawowe sprzęty, meble i przedmioty codziennego użytku. W tej kategorii nazw zaledwie 12 leksemów odnosi się do mebli i ich części. Są to sprzęty najbardziej podstawowe, wręcz niezbędne do funkcjonowania w domu, np.: ***gdański kufer*** 'kufer kształtu prawie cylindra, długi, skórą cielęcą obity', ***kołyska*** 'kolebka', ***koziołek*** 'każdy krzyżulec, np. koziołek służący za nogi stołowe', ***polica*** 'półka robiona dawniej z drzewa *na pół* rozłupanego', ***przytworek*** 'wewnątrz skrzyni, przy boku, schowanie z wieczkiem do zamykania, czyli *przytwierania*, zwykle w połowie wysokości boku', ***stojanka*** 'stołek z otworem w desce wyciętym, dla dzieci uczących się chodzić, powszechnie tu używany', ***stolec*** 2) 'fotel z dziurą i naczyniem (...)', ***stołek*** 1) 'krzesło do siedzenia', ***wery***, ***werki*** 'proste łóżko do

spania z równemi czterema bokami. [pojedyncze, tj. bez szuflady przystawianej. Łóżko zaś małżeńskie czyli podwójne, z szufladą czyli bokiem przystawianym, nie nazywa się nigdy werkami, ale *łozkiem* (D)]'.

Na tym tle wyróżniają się określenia dotyczące pieca i jego oprzyrządowania, które stanowią 26 nazw będących świadectwem niezwykłej rangi tego elementu w domu, np.: ***juska*** 'zatyczka żelazna w lufcie starych pieców starej konstrukcji; bywało po dwie juszki, spodnia i zwierzchnia, czyli płaska i miskowata.', ***piecura*** 'jamurka przy kominie na popiół i żar', ***piecysko*** 'nazwa miejsca gdzie stoją piece, kominy, piekarniki, i szczątki tychże w domu spalonym lub rozebranym', ***prysk*** 'żar, popiół gorący, w którym przechowywano zarzewie z dnia na dzień', ***przypiecek*** 'szeroki cokoł do siedzenia i grzania się przy piecu, w rodzaju przyźby', ***sopuch*** 'stara nazwa czeluści w piekarniku'. Piec był źródłem ciepła i służył do gotowania posiłków, stanowił centrum domowej egzystencji.

Czynnik społeczno-ekonomiczny jako determinanta makrostruktury słownika ujawnił się również w polu X. PRACA CZŁOWIEKA, składającym się z 663 leksemów, które tworzą trzy podpola 41. handel i usługi (20), 42. praca fizyczna (397), 43. gospodarstwo (246). Już sama liczebność pola jako takiego oraz podpól to pole tworzących świadczy o dużej wartości pracy w życiu mieszkańców tykocińskich wsi. Główną formą aktywności zawodowej ludności wiejskiej była praca fizyczna, w tym zajęcia gospodarskie, co nie dziwi, wszak w słowniku została odzwierciedlona mowa społeczności rolniczej. W materiale słowniczka nieobecne są nazwy związane z industrializacją kraju. Świat wielkiego przemysłu, kopalnie czy fabryki charakterystyczne dla dużych aglomeracji miejskich, nie istnieją w języku mieszkańców podlaskich wsi odbitym w materiale słownika. Są w nim natomiast leksemy uobecniające zajęcia typowe dla wsi, małych miasteczek i folwarków szlacheckich położonych nad rzeką, w otoczeniu pól, łąk i lasów. Ze struktury pola wynika, że do typowych, codziennych zajęć mieszkańców okolic dziewiętnastowiecznego Tykocina należały prace w polu, w tym oranie, sianie oraz żęcie zboża i koszenie trawy na siano, np.: ***socha*** 'do orania składa się z właściwej *sochy*, *rogacza*, *dwu sośników*, *odkładnicy*, *jarzma*, *zakroja*, *namulnicy*, *zaboja*, *zanozów*, *podczosa* i *podpałka*', ***rataj*** 'oracz, orzący [...]', a czynność orania określają czasowniki ***łomić*** lub ***redlić*** 'orać w poprzek', ***kośnik*** 'kosarz, kosiarz', ***kręcić pasy*** 'skręcać powrósła ze słomy do wiązania snopów', ***grabielnik*** 'człowiek grabiący siano itp.'. Gloger odnotował również leksemy dotyczące prac w obejściu gospodarskim, między innymi są to nazwy

związane z hodowlą i opieką nad zwierzętami oraz określenia narzędzi i przedmiotów używanych w gospodarstwie. Ponadto w zakresie pracy wyraziście zarysowały się obszary związane z budownictwem, tkactwem i przędzeniem oraz rybołówstwem, np.: ***klecić*** 'budować z drzewa niedbale, dorywczo', ***kozuchować*** 'dom deskami obijać', ***kręcić snopki*** 'robić podwójne snopki do poszywania dachu', ***bzdecyć*** 'cienko prząść', ***cyzować***, ***wycyzować*** 'czesać, gręplować wełnę na dwóch szczotkach drucianych przed przędzeniem', ***rybacyć*** 'zajmować się rybołóstwem, żyć z rybołóstwa', ***kacerek*** 'siatka w rodzaju worka na obręczy i kiju do łapania ryb i raków'.

O życiu zogniskowanym wokół podstawowych potrzeb człowieka, których zaspokojenie niezbędne jest do przetrwania, świadczy również pole znaczeniowe ARTYSTYCZNA DZIAŁALNOŚĆ CZŁOWIEKA, składające się z zaledwie 16 leksemów. W jego skład wchodzą cztery podpola: 16. literatura (2), 17. teatr (puste); 18. muzyka, taniec (14), 19. malarstwo, rzeźba (puste). Życie ludności wiejskiej wypełniała ciężka fizyczna praca, stąd też niewielkie zainteresowanie kulturą i sztuką. Poza tym nawet te nazwy, które pojawiły się w polu ARTYSTYCZNA DZIAŁALNOŚĆ CZŁOWIEKA związane są z kulturą ludową, folklorem, np.: ***przysiudy*** 'taniec przysiadany, rodzaj kozaka, przez dwu chłopców tańczony', ***sumka*** 'nazwa tańca wyszłego z użycia (szumka)', ***wituch*** '2) dawny taniec podlaski, przez jedną parę tańczony. Dziś tylko dzieci bawią się, kręcąc się *w witucha*'; nazw instrumentów: ***bańdurka*** 'fujarka, dudka do grania', ***bajtałachi*** 'piosnki, przyśpiewki, wesołe lub dowcipne', ***fatałachy***, ***fajtałachy*** 'piosnki, śpiewki światowe', nazw muzyków: ***kapelnik*** 'grajek, muzykant'.

Dodatkowym czynnikiem, który wpłynął na strukturę tego pola, jest więc kultura (tu w węższym sensie), której oddziaływanie ujawniło się także w polu V. CZŁOWIEK I BÓG, liczącym 41 jednostek: 20. wiara (8), 21. religia (9), 22. świat nadprzyrodzony, przesądy (24). Z frekwencji i układu wyrazów w polu wynika, że słownictwo dotyczące zabobonów jest bardziej liczne niż nazwy z kręgu wiary i religii, np.: ***bractewny*** 'należący do bractwa, np. szkaplerz, ubiór bractewny; także członek bractwa, starszy w bractwie zowie się bractewnym', ***gody*** 'święta Bożego-narodzenia, ostatek, koniec roku, np. *było to w gody*', ***poświątne***, ***poświętne*** 'obejście kościelne, miejscowość plebanji, probostwa i kościoła', ***mara***, ***zmora*** 'duch nocny, napastujący konie i ludzi śpiących', ***odmianek*** 'niemowlę odmienione u matki przez *marę*, podług zabobonnej wiary ludu', ***strzyga*** 'dziecko urodzone z ząbkami. Nestor wspomina o „stribogu", bożyszczu Słowian

naddnieprowych', ***topielec*** [***toplak*** (D)] 'człowiek, który utonął i stał się duchem mieszkającym w głębiach wody, do których wciąga zwłaszcza kąpiących się ludzi. Nad Narwią jest wieś Topilec', ***umerlak*** 'upior' (D), ***zjawa*** 'widmo, *wygląda jak jaka zjawa*'; osoby mające nadprzyrodzone zdolności: ***carowa*** 'czarownica', ***carownik*** 'czarownik', ***wiedźma*** 'czarownica, kobieta wszystko-*wiedząca*, lub *widząca*, po litewsku *ragana* od *regeti* – widzieć', ***znający*** 'znachor, np. *to człek znający*, czyli posiadający znajomość jakichś sposobów lub tajemnic'; czynności związane z przesądami: ***odcyniać*** 'zdejmować rzucony urok z kogoś'.

Istotnym czynnikiem warunkującym strukturę leksyki zebranej w słowniku jest środowisko przyrodnicze, a więc rzeźba terenu, klimat, stosunki wodne, gleba, organizmy żywe. Konkretnym przejawem tego oddziaływania jest słownictwo z zakresu flory i fauny, zgromadzone w polu XII. CZŁOWIEK A PRZYRODA, które zbudowane jest z 699 wyrazów, ułożonych w trzech podpolach: 46. ziemia, przyroda nieożywiona (96), 47. rośliny (289), 48. zwierzęta (314).

Struktura leksykalno-semantyczna tego pola zdeterminowana jest swoistymi warunkami życia mieszkańców okolic dziewiętnastowiecznego Tykocina, życia w bliskim kontakcie z naturą, w otoczeniu świata zwierząt i roślin. W grupie nazw dotyczących przyrody nieożywionej zostało odzwierciedlone charakterystyczne dla okolic Tykocina ukształtowanie terenu, a więc nazwy skupione są wokół rzeki i nadnarwiańskich bagien, np.: ***buchta*** 'w zakręcie rzeki brzeg wydany na zewnątrz, pod którym zwykle główny nurt płynie', ***grepa*** 'kępa, wystająca nad wodę, mały pagórek', ***kłębować się*** 'woda się *kłębuje*, ***wali***, ***ryzuje***, to znaczy płynie gwałtownie, bałwani', ***połwy*** 'błonia i łąki nadrzeczne, latem suche, a wiosną ulegające zalewom, nad Narwią w okolicy Łomży', ***zdroiska***, ***zdrojcyska***, ***zdrojowcyska*** 'zdrojowisko, zdroje', ***zgrzępa*** 'brzeg wydatny nad rzeką, stromy' (D), ***oknisko*** 'topielisko wśród trzęsawisk, gdzie człowiek zgruntować nie może', ***oparzelisko***, ***oparcysko*** 'miejsce na rzekach i trzęsawicach, słabo zamarzające w zimie', ***trzęsawa***, ***strzęsawica*** 'bagno trzęsące się pod nogami'.

Z tych szczególnych warunków wynika także szata roślinna, zdominowana roślinami lubiącymi mokre lub wilgotne podłoże, co znalazło odbicie w warstwie leksykalnej słownika, np.: ***bagno*** 'roślina błotna, *ledum palustre*, używana na lekarstwo od kaszlu dla dzieci i dla świń', ***gąski*** 'roślina wodna w rz. Narwi', ***krosta wodna*** 'nazwa rośliny wodnej narwiańskiej', ***marchewnik*** 'nazwa rośliny wodnej narwiańskiej', ***sić*** 'sitowie, sitnik, obficie rosnący w wodach Narwi'. Podobnie świat dzikich zwierząt odzwierciedlony w słowniku

w dużej mierze składa się z nazw gatunków wodnych lub żyjących w pobliżu wody, np.: ***bekas*** 'ptak błotny, którego znają tu cztery odmiany: ***słomka***, ***dubelt***, ***krzyk*** i ***ficlaus***', ***cajka*** 'ptak błotny, zwany inaczej *knichuta*, *knichutka*', ***kurka wodna*** 'ptak błotny, w wielu gatunkach, rożnej wielkości, żyjący nad Narwią górną', ***płaskonos*** 'gatunek dzikiej kaczki nad Narwią', ***mień***, ***mieniek*** 'miętuz, gatunek ryby w Narwi', ***oklej***, ***uklej***, ***oklejek*** 'gatunek drobnej ryby w Narwi'. Z materiału przedstawionego w podpolach rośliny i zwierzęta, gromadzącego przede wszystkim nazwy ze świata fauny i flory charakterystyczne dla lokalnego krajobrazu, wynika również, że człowiek zależny był od natury, przyroda zapewniała byt ówczesnym uczestnikom kultury wiejskiej: dawała pożywienie, dostarczała produktów, z których wytwarzano odzież, stanowiła nieodzowny element przetrwania. Dla porównania w podpolu miasto i jego części odnotowano 7 ogólnych nazw, np.: ***miescan*** 'mieszczanin', ***miescka*** 'mieszczanka', ***miescki*** 'miejski, mieszczański', co wynika z faktu, że przeciętny użytkownik gwary nie miał dużych doświadczeń związanych z miastem, leżało ono poza strefą jego codzienności, dlatego też w słowniku zostały zarejestrowane nieliczne ogólne nazwy z nim związane.

Z kolei wpływ historii uwidocznił się w fonetyce i gramatyce. Podlasie, w tym Tykocińskie, drugiej połowy XIX wieku to region, w którym mamy do czynienia ze skomplikowaną sytuacją etniczną związaną z historią osadnictwa na tych terenach. Skutkiem procesów osiedleńczych było wielowiekowe sąsiedztwo kilku odmiennych kultur: mazowieckiej, białoruskiej i ukraińskiej, żydowskiej, litewskiej i tatarskiej. Wszystkie one w mniejszym lub większym stopniu odcisnęły swoje piętno na miejscowych zwyczajach i obrzędach, a także wpłynęły na kształt gwary tykocińskiej. Maria Markiewicz, podkreślając znaczenie działalności Glogera dla kultury ludowej regionu, tłumaczy skomplikowaną sytuację etniczną oraz kulturową na tym obszarze w taki oto sposób:

> Kultura ludowa tego regionu ukształtowana przez sąsiedztwo szlacheckich folwarków i wsi ruskich, bojarskich i polskich w ostatnim momencie swego istnienia w swych najciekawszych i unikalnych przejawach została ocalona przez Glogera i dotrwała do naszych czasów w jego publikacjach[13].

13 M. Markiewicz, *Aktualność Podlasia tykocińskiego*, [w:] *Konteksty kultury ludowej Podlasia tykocińskiego*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/655/1/konteksty_kultury_ludowej_podlasia_tyk.pdf [dostęp: 24.11.2020].

Stąd też w gwarze tykocińskiej drugiej połowy XIX wieku obok cech mazowieckich występują właściwości językowe ukształtowane pod wpływem gwar wschodniosłowiańskich, np. brak rozróżnienia *a* jasnego i pochylonego, przejście *chy* w *chi* (*bebechi*, *recuchi*, *chiba* 'chyba'), ślady akania (np. *nagawka*, *skawronek*), występowanie *r* zamiast *rz* (*krepki*, *trpień*, *snicer*), wahania *ń* : *n* (*pozwoleństwo*, *pozwolenstwo* 'pozwolenie, dozwolenie', *koncy* 'końce' (D)), a także zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich, np.: ***chren***, ***stary chren*** (rus.) 'człowiek zgrzybiały, niedołężny ze starości', ***(w) trymigi*** (rus.) 'szybko (w trzy migi)', ***zywiuscy*** (z rus.) 'pełen życia, trudny do zabicia', czy jidysz, np. *cymes*, *makagigi*, i z hebrajskiego *hiebra, hiewra* 'spółka, zmowa, zgromadzenie z żydowstwem'.

Podsumowując, można stwierdzić, że słownik tykociński jest emanacją kultury regionu, z której wyrasta. Na kształt leksyki zebranej przez podlaskiego leksykografa miały wpływ różne czynniki, w tym uwarunkowania geograficzne, historyczne, społeczno-ekonomiczne, tradycja, przekonania, sposób życia, obyczaje uczestników ówczesnej kultury ludowej. Uwarunkowania te ukształtowały ich sposób widzenia i wartościowania rzeczywistości pozajęzykowej. Obraz świata, który wyłania się ze słownika, jest więc jego interpretacją dokonaną przez lokalną społeczność za pomocą języka. Dziedziny nieistotne z perspektywy mieszkańców tykocińskich wsi są reprezentowane w zasobie leksykalnym słownika w znikomym stopniu, np. pole WIEDZA CZŁOWIEKA liczy 41 leksemów, CZŁOWIEK A INSTYTUCJE PAŃSTWA budują 64 leksemy, pole ARTYSTYCZNA DZIAŁALNOŚĆ CZŁOWIEKA liczy jedynie 16 jednostek. Z kolei obszary życia ważne z punktu widzenia dziewiętnastowiecznej społeczności podlaskiej zostały wyróżnione, czego przejawem jest duża liczebność i rozbudowana struktura pól semantycznych, a także wewnętrzne powiązania między wyrazami w polu, np. CZŁOWIEK A PRZYRODA zbudowane jest z 699 wyrazów, PRACA CZŁOWIEKA liczy 663 leksemów, DOM CZŁOWIEKA – 574 leksemy. Wyeksponowane zostały więc tutaj te sfery, które odgrywały kluczową rolę w codziennej egzystencji, stanowiły podstawę bytu, decydowały o przetrwaniu w świecie pełnym trudnych wyzwań.

Bibliografia

Buchnowski M., Burszta W. J., *Antropologia kognitywna. Charakterystyka orientacji*, [w:] *Amerykańska antropologia kognitywna. Poznanie, język, klasyfikacja i kultura*, red. M. Buchnowski, Warszawa 1993.

Buttler D., *Koncepcja pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny" 1967, z. 2.

Dubisz S., *Język – historia – kultura (wykłady, studia, analizy)*, t. I, Warszawa 2002.

Gloger Z., *Słownik gwary ludowej w okr. tykocińskim*, „Prace Filologiczne" IV, 1893.

Handke K., *Pole semantyczne barw fioletu w twórczości Stefana Żeromskiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 2010, nr 45.

Kuryłowicz B., *O słowniczku tykocińskim Zygmunta Glogera*, [w:] *Z zagadnień leksykologii i leksykografii języków słowiańskich*, Toruń 2007.

Kuryłowicz B., Nowowiejski B., *Słownik gwary ludowej w okr[ęgu] Tykocińskim*, [w:] *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, cz. 2, Białystok 2020.

Markiewicz M., *Aktualność Podlasia tykocińskiego*, [w:] *Konteksty kultury ludowej Podlasia tykocińskiego*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/655/1/konteksty_kultury_ludowej_podlasia_tyk.pdf [dostęp: 24.11.2020].

Markowski A., *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. I–II, Warszawa 1990.

Miodunka W., *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Warszawa–Kraków 1980.

Okoniowa J., Okoń J., *Zygmunta Glogera „Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim". Dopełnienia*, Kraków 2019.

Pisarek W., *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki" 1967, nr 58, z. 2.

Rapaille C., *Kod kulturowy*, Warszawa 2019.

Tokarski R., *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa 1984.

Tokarski R., *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2013.

Tyler s. A., *Wprowadzenie do metod antropologii kognitywnej*, [w:] *Amerykańska antropologia kognitywna. Poznanie, język, klasyfikacja i kultura*, red. M. Buchnowski, Warszawa 1993.

Woźniak K., *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec* XX *wieku*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa 2000.

B